

*Ірина Олександрівна Шандра,
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства,
Харківська державна академія культури
(Харків, Україна)
ORCID: 0000-0002-9092-413X
e-mail: irina_shandra@ukr.net*

**КНИГА ЯК ВІДТВОРЕННЯ ЖИТТЯ АВТОРА:
«ТЕХНИЧЕСКИЙ ФРАНЦУЗСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ»
А. Ф. МЕВІУСА (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АВТОРА)**

Мета роботи: здійснити джерелознавчий аналіз «Технического французско-русского словаря» гірничого інженера Аполлона Мевіуса крізь призму біографії автора. За сорок років, від першого до другого видань словника, його автор набув неоціненного досвіду й реалізував численні проекти, що знайшли своє відтворення і в книзі, і в усій українській промисловій історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. **Методологія дослідження** базується на сукупності історичних методів (історико-порівняльний, синхронний, діахронний), а також методів біографічного та джерелознавчого аналізу (критичний метод, історичне й елементи мовознавчого тлумачення тексту, аналіз та інтерпретація біографічного матеріалу). **Наукова новизна.** Вперше в українській історіографії здійснено історико-джерелознавчий аналіз «Технического французско-рус-

ского словаря» гірничого інженера Аполлона Мевіуса. Показано, як події з життя автора позначилися на змісті словника. Акцентовано увагу на тому, що книга є своєрідним «словниковим відтворенням» епохи капіталістичних перетворень другої половини ХІХ – початку ХХ ст., часу докорінних змін в економіці, господарських нововведень, промислових новацій і технічних відкриттів. **Висновки.** «Технический французско-русский словарь» – явище саме по собі унікальне, як і його автор – Аполлон Федорович Мевіус. Прикметники «технічний» та «французький» – це визначення головної спрямованості господарського становлення українських земель того часу в бік прискореного промислового розвитку й активного залучення західноєвропейських інвестицій та інновацій. Ім'я й прізвище автора свідчать про поєднання в одній особі

багатьох національних культур, а отже розуміння загальноєвропейських процесів. Світогляд Мевіуса ґрунтувався на високих ідеалах «прогресу», «розвитку», «місії промисловості». Шляхетні ідеї у втіленні «першого українського професора металургії» Аполлона Мевіуса мали своїм ре-

зультатом словник-фоліант, на якому сформувалося не одне покоління вітчизняних інженерів.

Ключові слова: джерелознавчий аналіз, Аполлон Мевіус, термінологічний словник, словарне поняття, Харківський політехнічний інститут.

Актуальність теми дослідження. Важко не погодитися зі словами французького письменника Анатолія Франса, що «словник – це весь всесвіт в алфавітному порядку». Упродовж сорока років життя відомий гірничий інженер і перший український професор металургії Аполлон Федорович Мевіус намагався впорядкувати «промисловий всесвіт», залучити західноєвропейські технології до економічного розвитку українських земель. Результатом цього впорядкування став «Технический французско-русский словарь» (1898), що, без сумніву, має як науково-практичну, так й історико-джерелознавчу цінність, адже розкриває розвиток не тільки господарства, наук, технологій, фінансових процесів, а й менталітету «політехнічного всесвіту» другої половини XIX ст.

Аналіз досліджень і публікацій. Постать Аполлона Мевіуса відтворена в нечисленних, але ґрунтовних працях українських істориків і краєзнавців. У книзі «Столетнее горное гнездо» (2008) луганський краєзнавець Ю. Темнік присвятив Аполлону Федоровичу окремий розлогі розділ під назвою «Засновник металургії Донбасу. Творець першого металургійного заводу в Україні» [22]. У середовищі харківських і дніпровських науковців трепетно зберігається пам'ять про видатного професора металургії; матеріали щодо його надбань представлено в наукових статтях (А. Г. Журило «А. Ф. Мевіус – перший професор металургії чавуну і сталі в Україні») та монографіях (§ 2.2: «Патріарх гірництва А. Ф. Мевіус») [7; 17]. Прикметно, що всі назви наукових робіт мають оціночний характер, одразу відзначаючи вагомий внесок А. Мевіуса в розвиток української науки й промисловості. Вся ця біографічна інформація створює широке «історичне поле» для сприйняття словника спеціальних термінів.

Використання досліджень мовознавчого характеру, на додачу до історичних, дозволяє зрозуміти місце «Технического французско-русского словаря» А. Мевіуса в розвитку української лексикографії та термінографії [4; 19].

Основою джерельної бази дослідження є фундаментальні праці А. Ф. Мевіуса та «Технический французско-русский словарь» (Харьков: Паров. тип. и лит. Зильберберг, 1898. 1041 с.).

Мета дослідження. Історико-біографічні й філологічні дослідження, а також численні наукові роботи самого А. Мевіуса дають можливість здійснити історико-джерелознавчий аналіз «Технического французско-русского словаря» з огляду на біографію його автора – професора Аполлона Федоровича Мевіуса.

Виклад основного матеріалу. Перефразувавши відомий вислів «життя, як книга», про першого українського професора металургії Аполлона Федоровича Мевіуса можна з упевненістю сказати – «життя, як словник», та ще й термінологічний «Технический французско-русский словарь» (перше видання – 1858; друге – 1898) [12; 14].

Саме явище підготовки словників спеціальних термінів сягає глибокої давнини. Першопрояви слов'янського друкованого понятійного тлумачення мовознавці відносять до XIII ст., а перший український тлумачний словник («Лексис» Л. Зизанія) побачив світ наприкінці XVI ст. [4, с. 12]. Відтоді кожне зі століть дарувало людству притаманні своєму часові види словників. Бурхливий період економічних трансформацій XVIII–XIX ст. приніс низку галузевих словників (тлумачних, перекладних, двомовних) здебільшого політехнічного характеру. Це сповна відповідало господарським і науково-практичним потребам тогочасного розвитку українських земель. У другій половині XIX ст. в освічених колах були популярними такі термінологічні словники: «Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса (1858; 1898), «Технический словарь» П. Андрєєва (1878–1881), «Французско-русский горно-технический словарь» Д. Сабанєєва (1880), «Німецько-руський словар висловів правничих і адміністраційних» (1893) К. Левицького, «Опыт толкового словаря народной технической терминологии по Полтавской губернии» В. Василенка (1902) та інші [19, с. 28].

«Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса став своєрідним «філологічним відтворенням часу»: стрімкі промислові переворотення другої половини XIX ст., активні запозичення європейських технологій, залучення іноземних інвестицій й іноземців-інженерів до розвитку місцевих промислових проєктів – усе це робило завдання тлумачення та перекладу технічних понять украй актуальними. Переклад саме з французької теж не випадковий, адже більшість технічної літератури з ливарного виробництва, металургії й металообробки, доступної для інженерів на теренах Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., видавалася саме французькою мовою [7, с. 79]. За сторінками цього термінологічного словника простежується складна й водночас насичена історія становлення великої промисловості на українських землях у пореформений період, а також історія, скоріше – віхи долі, його автора.

Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898) був спадковим гірничим інженером, його батько Федір Павлович працював у Томському й Луганському гірничих округах, на Олонецьких заводах Уралу. Рід Мевіусів походив з Німеччини; його дід був пастором лютеранської церкви в Барнаулі. Дитинство Аполлона пройшло в гірничозаводських поселеннях, батька часто переводили з одного гірничого округу до іншого. Уже у дванадцятирічному віці Аполлон став слухачем Інституту корпусу гірничих інженерів, який закінчив у 1842 р. у званні поручика й отримав призначення на Гороблагодатські заводи Уралу.

Блискуче знання кількох європейських мов, глибоке розуміння гірничозаводських процесів, засвоєне з дитинства, а також яскраво виявлені інженерні здібності зробили молодого Аполлона Мевіуса найкращою кандидатурою для поїздки за кордон для вивчення технологічних новацій у галузі металургії. З 1845 р. за дорученням гірничого відомства він мандрував Західною Європою. Після повернення Мевіус склав скрупульозний звіт і зробив переклад з французької книги «Металлургия чугуна и железа» (1845; автори – Флеш, Барро і Пот'є) [24]. Саме під час європейського відрядження в Аполлона Федоровича зародилась ідея укладення словника технічних термінів, який став би незамінним помічником для інженерів-практиків у справі впровадження найновіших промислових технологій.

Кілька років роботи на Керченському заводі, де під його керівництвом уперше виплавили чавун з керченської руди на грушевському антрациті, а також складені в Європі нотатки та спостереження дали змогу талановитому й молодому інженерові опублікувати перше видання «Технического французско-русского словаря» (1858) [12]. Словник було складено за таким принципом: словарні слова в алфавітній послідовності французькою мовою, їхній переклад російською, тлумачення понять російською, додаткові словосполучення і формули (за необхідності). Над цим словником Мевіус працював усе життя (понад 40 років), постійно доповнюючи його новими поняттями, процесами та явищами, учасником, а іноді й першовідкривачем яких був він сам.

Керченський період виявився дуже плідним для Мевіуса, саме тут він здобуває найцінніше – масштабний досвід упровадження новацій та керівництва промисловими проектами. Інженер достеменно усвідомив увесь металургійний процес, а в його словнику розширилося трактування таких понять, як «метал», «сталь», «залізо», «фосфор», «залізна руда» тощо. Перше із цих понять – «метал» (*métal*) у словнику охарактеризовано докладно: тут і види металів та їхні сплави, і хімічні формули, і особливості використання [14, с. 638–639]. «Залізо» (*le fer*) отримало не менш скрупульозне пояснення автора – цілих п'ятнадцять словарних стовпчиків із цим терміном мали забезпечити техніків інформацією для всіх виробничих ситуацій: пудлінгове, болтове, прокатне, кварцове, обручне, крицеворудне, намагнічене, перепалене, ковке, зварювальне, легкоплавке, шинне, крихке, м'яке, пласке, ламке, штабове, зернисте, брускове, чорне, хвилясте, пруткове, трубчасте, різьблене, вуглецеве залізо (та безліч інших видів заліза й залізних руд), а також залізні знаряддя праці та прилади і навіть «кінська підкова» (*fer à cheval*) та «праска» (*fer à repasser*) [14, с. 427–434].

У Керчі Мевіус розпочав роботу над ще однією ґрунтовною працею – «Чугунолитейное производство» (1859), в якій узагальнив відомі йому способи отримання чавуну, науково проаналізував та роз'яснив суть ливарної технології [16]. Ця книга стала першим навчальним посібником з ливарного виробництва в Російській імперії, а її автор у 1860 р. отримав Демидівську премію Російської академії наук. Професор А. Юсса в рецензії на книгу зазначив: «Твір є самобутньою працею автора,

який під час своєї майже 20-річної службової практики на багатьох російських заводах, і більше того вивчив докладно технічні виробництва майже всіх гірничих заводів європейських, мав можливість отримати всі ті відомості, без яких неможливо скласти подібний твір, який уповні може бути визнаний як вельми корисне практичне керівництво у сфері ливарного мистецтва» [22, с. 322]. Упродовж багатьох наступних десятиліть це дослідження Мевіуса було настільною книгою спеціалістів-ливарників [21, с. 34]. Після такого заслуженого визнання цілком логічним видається трактування у французько-російському словнику слова «чавун» (*fonte*) крізь призму ливарних процесів: гаряче чи холодне дуття, на деревному вугіллі чи коксовою плавкою [14, с. 456–457]. Окремо Мевіус виділяє процес очищення (відбілювання, рафінування) чавуну з подальшим охолодженням металу і позначає його французьким терміном «*mazer*» [14, с. 632].

Наступний період у житті А. Ф. Мевіуса був пов'язаний з Луганським гірничим округом. Тут він мав розв'язати відповідальне завдання – обрати місце для будівництва й розробити проект державного чавуноплавильного заводу. Геологічні розвідки дали підстави визначити підходящою для зведення майбутнього підприємства місцевість поблизу с. Корсунь (район сучасного м. Єнакієве Донецької області), неподалік від знайдених родовищ коксівного вугілля та залізної руди. У 1857 р. для ознайомлення з новітнім станом металургійного виробництва в Європі та розміщення замовлень на виготовлення деяких видів обладнання для майбутнього заводу Мевіус поїхав до Бельгії й Німеччини [27, с. 184]. Як писав про сина Федір Мевіус, «Аполлон мій знову поїхав закордон. За проектом і пропозиціями його на Півдні, неподалік від Луганського заводу, буде облаштовано зовсім новий, на всіх нових за наукою підставах чавуноливарний завод. Його відряджено закордон, щоб іще докладніше вивчити це виробництво й замовити під своїм наглядом усі потрібні машини» [22, с. 324].

Після повернення з Європи в 1858 р. Мевіус був призначений керівником будівництва спроектованого ним заводу, який дістав назву Петровського. Спочатку підприємство розглядалось урядовцями як майданчик для пробної плавки чавуну, більшість будівель було закладено у проекті як тимчасові. Враховуючи побачене в європейській поїздці,

Мевіус намагався внести зміни, впровадити більше нових технологій. Розуміючи всю важливість цього підприємства для розвитку Південного економічного району, він писав: «Ми будемо мати на Півдні зразковий завод, існування якого становитиме для тамтешнього краю справжнє благодіяння» [10, с. 622]. У своїх міркуваннях інженер наголошував: «Залізний завод завжди був і є мірилом народного добробуту <...> Ми ввозимо з-за кордону величезні обсяги залізних металів <...> Це причина нашої фінансової слабкості» [23, с. 14].

На будівництві Петровського заводу А. Ф. Мевіус уперше в країні використовує такі металургійні нововведення: доменний газ для нагрівання повітря в «доменних печах»; «кокові печі» з розвантажувальними машинами; нагрів парових котлів жаром від коксування вугілля; «гідравлічний прилад» для домни тощо [10, с. 621, 624]. Поняття «піч» (*four*) у своєму словнику інженер характеризує у двох значеннях, адже воно мало відмінності у французькій мові й кілька синонімів: по-перше, вогнище для випалення або первинної обробки (*four, poêle, foyer*); по-друге, прилад для остаточної обробки (*fourneau*) [14, с. 466]. Поняття «доменна піч» (*haut fourneau*) у структурі словника потрапило до родового поняття «верхівка, верхня частина» (*haut*), а «пудлінгова піч» (*four à air*) – серед різних видів печей (*four*) [14, с. 466, 524]. Прикметнику «гідравлічний» (*hydraulique*) передують влучно сформульовані поняття «гідравлічність» (*hydraulicité du mortier*, водостійкість розчину) і «гідравліка» (*hydraulique*, механіка рідини) [14, с. 537].

Закономірно, що під час будівництва державного Петровського металургійного заводу виникло багато труднощів та бюрократичних зволікань. Нові технічні ідеї не могли бути реалізовані скромним казенним кошторисом; соціальну інфраструктуру підприємства працівники гірничого відомства не визнали пріоритетною. Бажання чиновників зекономити на будівництві в підсумку призвело до сезонних від'їздів робітників, адже до роботи в холодну пору року їхні приміщення були непристосовані. До того ж, додалися особисті непорозуміння між Мевіусом та представниками гірничого відомства. Він був переконаний, що бюрократичні вимоги й кволе державне господарювання є несумісними з розвитком капіталістичних підприємств, які мають бути приватними, заснованими на принципах доцільності й конкуренції.

У 1861 р. А. Ф. Мевіуса призначили гірничим начальником Луганського округу, в підпорядкуванні якого знаходилися: діючий Луганський та у стані будівництва Петровський заводи, Лисичанський, Успенський, Городищенський і Софіївський вугільні рудники. Крім того, він мав на території ввіреного йому округу реалізувати маніфест про відміну кріпацтва. У листах до центрального апарату управління Мевіус обґрунтував необхідність особливих умов для Луганського заводу, а саме: збільшення селянських наділів; надання заводським майстровим десятирічного відтермінування від рекрутської й земської повинностей. Уряд дослухався до пропозицій гірничого начальника, а сам Мевіус отримав державну відзнаку «за успішне введення в дію положення 19 лютого 1861 року про звільнення селян» [1, с. 3516]. У реформаторські 60-ті роки ХІХ ст. Аполлон Федорович продемонстрував не тільки живий розум щодо технічних новинок, а й відповідальну громадянську позицію стосовно реалізації кардинальних суспільних нововведень. Не менш важливим напрямом, ніж технічна модернізація країни, Мевіус вважав соціальну сферу, а тому докладав максимум зусиль до благоустрою робітничих поселень.

Стратегічним напрямом розвитку всього Південного економічного району Мевіус вважав кам'яновугільну промисловість, а також запровадження власного металургійного виробництва в регіоні. Словникове поняття «металургія» (*métallurgie*) Мевіусом тлумачиться із властивою справжньому науковцю точністю і перетворилося на хрестоматійне – «наука про фабричний видобуток з руд і обробку металів» [14, с. 639]. Аналогічне визначення зустрічаємо і в «Енциклопедії сучасної України» – «наука про одержання металів з руд або речовин, що їх містять, та надання металевим сплавам необхідних властивостей» [3].

Розвиток південної металургії для Мевіуса включав такі складники: будівництво Петровського чавуноплавильного заводу та пудлінгових цехів на Луганському заводі. Пудлінгова фабрика Луганського заводу працювала на так званій «чавунній крихті» (*débris de fer, fer de masse*, дрібний чавунний брухт) [14, с. 314, 429], кількість якої постійно зростала в умовах воєнних дій Кримської кампанії. Мевіус технічно обґрунтував доцільність переробки чавунного брухту на прокат. Ще одне новаторство Мевіуса полягало в тому, щоб переробляти чавун на сталь за допо-

могою «кам'яного вугілля» (*charbon*). Такий технологічний процес було здійснено в пудлінгових цехах Луганського заводу вперше в Російській імперії; цей досвід плавки на кам'яному вугіллі в подальшому використовувався й на інших металургійних заводах. У словарній статті про «кам'яне вугілля» подано вичерпну класифікацію цього «мінерального палива» (*combustible*) на основі глибоких знань автора в гірничій справі й мінералогії [14, с. 211, 212, 255]. Це для пересічної людини вугілля буває «кам'яне» (*de terre*), «буре» (*bovey*), «спікливе» (*collant*), «деревне» (*de bois*), «ковальське» (*de forge*), «торф'яне» (*de tourbe*), «кускове» (*en mottes*), «курне» (*flambant*), а для майстра рудничної справи – ще й «тваринне» (*animal*), «пісне» (*brûlant sans flamme*), «паризьке» (*de Paris*), «малювальне» (*de saule*), «цукрове» (*de sucre*), «скловидне» (*de pierre de première qualité*), «кістяне» (*d'os*) та ін. [14, с. 211].

Своїм важливим завданням Мевіус вважав завершення будівництва й уведення в експлуатацію Петровського заводу, проте саме тут на нього чекали найбільші розчарування. Не всі закордонні технічні винаходи, які він використав під час проектування заводу, себе виправдали. Особливо підвели Мевіуса «кокові печі» (*four à coke* [14, с. 446]) за бельгійськими зразками: «Наші кокові печі, зведені за найкращими закордонними зразками, горять, проте, досить погано, адже спроектовані ще в той час, коли ми мало були знайомі з властивостями нашого вугілля (яке вимагає, як виявилось, печей широких і низьких» [10, с. 624]. Не виправдав себе також місцевий «кам'яновугільний піщаник» (*grès*) в якості вогнетривкого матеріалу. Мевіус із властивою рудознавцеві скрупульозністю вивчає цю, як зазначено в словнику, «породу, що складається переважно із зернистого кварцу», характеризує його численні види (*grès à aiguiser, grès à fucoïdes, grès à helices, grès à lignite, grès à meules, grès ancien, grès argileux*), але успіху це не принесло [14, с. 510]. Безперечно, впровадження принципово нових металургійних процесів потребувало досконалого вивчення місцевої сировини й матеріалів, було пов'язане з неодноразовими спробами й неминучими помилками. Через часті невдачі на Петровському заводі в 1866 р. надійшло рішення гірничого департаменту про його закриття. Напруженість у відносинах із центральними установами вплинула на рішення Мевіуса залишити спочатку Луганський завод (1866), а згодом – і державну службу (1870).

Увесь свій практичний досвід Мевіус відтворює в наукових роботах. У 1870 р. було опубліковано його чергову працю прикладного характеру «Материалы для расчётов и выводов касательно водворения на Юге России железной промышленности» [8]. У ній дослідник наводить опис районів Донбасу, де були виявлені на той час родовища «коксівного вугілля» (*coke, coaks, charbon de bouille*), «залізної руди» (*fer de minerai*), «вогнетривкої глини» (*argile réfractaire*) та «флюсів» (*flux*) [14, с. 69, 250, 429, 452]. Також Мевіус визначає місцевості, де доцільним було б будівництво металургійних заводів. У подальшому саме там за активної участі іноземних інвесторів було побудовано Юзівський, Макіївський, Дружківський, Петровський (Єнакієвський) та Ольховський металургійні гіганти.

У 1870 р. розпочинається новий творчий період у житті Аполлона Федоровича – харківський. Досить швидко він знайшов себе в столиці гірничозаводського Півдня – став гласним Харківської міської думи. Мевіус активно працював над різноманітними промисловими проектами й питаннями міського господарства. Ним було розроблено проект харківської «конки» (*chemin de fer hippotobile*), описаний у його статті «Универсальный конножелезный путь» (1886) [15; 14, с. 225]. Науковець скрупульозно розраховує необхідні «кінські сили» (*cheval-vapeur*) та наводить ці дані у словнику: «кінська сила – робота, що відповідає підйому в 1 сек. 75 kg на 1 метр, або 15 пуд. на 1 фут» [14, с. 227].

Кількома роками раніше ним було розроблено проект реконструкції міського опалення на «мінеральному паливі» (*combustible*) («Комнатное отопление минеральным углем», 1880 [13]). У статті інженер обґрунтовує, а в словнику наводить оптимальні види вугілля для домашнього опалення: «курне вугілля» (*combustible ardent*) та «брикети» (*combustible aggloméré, combustible artificiel*) [14, с. 255].

У 70-х роках XIX ст. А. Ф. Мевіус став одним із фундаторів першої представницької організації галузевого типу в Російській імперії – з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. У розпал вугільної кризи в середовищі підприємців Донецько-Придніпровського економічного району виникла думка про необхідність скликання нарад вуглепромисловців з метою подолання кризових явищ у галузі. Перший з'їзд гірничопромисловців відбувся 10 листопада 1874 р. в Таганрозі. Серед до-

силь обмеженого кола учасників (близько 30 осіб) у роботі зібрання брав участь й А. Ф. Мевіус [2, с. 462].

Два перші з'їзди гірничопромисловців відбулися в Таганрозі (1874, 1877), третій – у Харкові (1878), четвертий – у Новочеркаську (1879), усі наступні – знову в Харкові. Починаючи з третього з'їзду зібрання підприємців стали щорічними, кількість учасників суттєво збільшилася (від 30 осіб у 70-х роках ХІХ ст. до 500 – на початку ХХ ст.) [26, с. 225–229]. Бюджет організації стрімко зростає, як і розвиток представлені нею галузі промисловості. Якщо перший Південний з'їзд обмежився скромним кошторисом у 255 руб., то на початку ХХ ст. фінансові можливості об'єднання нараховували нечувані 1,5 млн руб. на рік [18, с. 7; 20, с. 71]. Усього до 1918 р. відбулося 42 чергових та 9 екстрених з'їздів.

Одним із перших структурних підрозділів з'їздівської організації була комісія виборних (утворена в 1879 р.), яку 11 років поспіль очолював саме Аполлон Федорович Мевіус. До компетенції комісії належали: по-перше, надання статистичних відомостей про рівень виробництва копалень у поточному році, обсяги передбачуваного наступного року видобутку й збуту вугілля; по-друге, складання планів перевезень і розподіл засобів перевезень [25, арк. 29–29 зв.]. Обидва завдання вимагали від Мевіуса неабияких зусиль. Саме він розробив основи статистики важкої промисловості, яка стала основою загальноімперської статистики.

Друге завдання комісії виборних – розподіл вагонів – було вкрай невдячною справою, адже провозоспроможність південних залізниць була значно меншою, ніж обсяги виробництва, між відправниками точилася справжня «війна за вагони» [5, с. 20]. У такій ситуації тільки беззаперечний авторитет Аполлона Федоровича зміг внести конструктив у загальний хаос залізничних перевезень, комісія ввела більш суворий і послідовний порядок відправлення вугілля, значно зменшивши до того численні конфлікти між виробниками й залізницями [9, с. 66–67]. Не дивно, що Аполлон Федорович знав усе про «вагони» (*waggon*) та їхні види. Це скрупульозно відображено ним у словнику: вагони «багажні» (*à bagages*), «для худоби» (*à bestiaux*), «кокові й вугільні» (*à coke*), «товарні» (*à marchandises*), «американські» (*américain*), «поштові» (*waggon-poste*), «пасажирські» (*pour voyageurs*), «для курців» (*tabagie*) та ін. [14, с. 1023].

У подальшому з комісії виборних утворилися, з одного боку, урядова установа (Харківський комітет з регулювання перевезень гірничо-заводських вантажів з Донецького басейну), а з іншого – головний виконавчий орган з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (Рада З'їздів), на чолі якої як досвідчений адміністратор і авторитетний інженер-практик знову ж таки став Мевіус [26, с. 74]. Посаду голови Ради З'їздів він обіймав упродовж 1893–1897 рр.

Мевіус підтримував ідею активного залучення іноземних капіталів. Водночас вважав, що керувати промисловими підприємствами мають місцеві спеціалісти, тому порушував питання про високоякісну підготовку кадрів. «Ми не можемо і не повинні байдуже ставитися до цього дійсно сумного факту, що визнаний для країни корисним і давно відбудований у Харкові технологічний інститут не відкритий по теперішній час», – наголошував А. Ф. Мевіус [22, с. 363].

У 1885 р. нарешті було відкрито Харківський технологічний інститут (зараз – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»), в якому з 1887 р. Мевіус викладав курс металургії, а згодом створив кафедру металургії і став її професором. Саме цей навчальний заклад почав уперше на українських землях готувати інженерів-металургів, тут було закладено наукову школу металургії чавуну й заліза. Показовим є подання у французько-російському словнику терміна «металург» (*métallurgiste*) [14, с. 639] – тільки переклад і жодного зайвого слова, як і в житті автора – лише самовіддана праця, благородство та скромність аристократа духу. Мевіус уміло поєднував свої глибокі теоретичні знання з практичним досвідом, багато уваги приділяв практиці студентів на металургійних заводах. У 1894 р. було опубліковано його працю «Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали», який став першим подібним посібником [11].

Самовідданість Мевіуса у формуванні когорти вітчизняних професіоналів-металургів була настільки очевидною, що на цьому неодноразово наголошували сучасники. Так, перший ректор Харківського технологічного інституту В. Л. Кирпичов відзначав: «Ви віддали для служіння новоствореному інституту Ваші глибокі наукові пізнання, Вашу багаторічну технічну досвідченість і Ваші чіткі практичні погляди на гірничу справу <...> Вам повністю належить те прекрасне викладання

в інституті металургії, Ваше ім'я віднині нерозривно пов'язане з історією південноросійського розсадника інженерів» [22, с. 366]. Колеги Аполлона Федоровича по з'їздах гірничопромисловців із захопленням писали: «Так викладати може тільки людина, глибоко освічена» [1, с. 3515]. Залишив викладацьку справу Мевіус у віці 75 років.

Аполлон Федорович відзначався рідкісною працелюбністю, свою наукову роботу й практичні досліди не полишав до глибокої старості. В останні роки життя він розробляв основи «агломерації (*agglomération*) – процес злипання в одну масу окремих часточок або шматочків» [14, с. 23]. Наукове вивчення цього та багатьох інших технологічних процесів започаткував саме професор А. Ф. Мевіус. Усього вчений написав близько ста наукових праць, більшість з яких були на той час новаторськими.

Останньою опублікованою роботою Мевіуса став «Технический французско-русский словарь» (1898). Перше видання технічного словника, опубліковане ще 1858 р., автор суттєво переробив і доповнив. Фоліант обсягом 1040 сторінок побачив світ за кілька місяців до смерті вченого. Мевіус поспішав закінчити книгу всього свого життя. «Численні обов'язки не дозволяли йому повністю віддати свій час складанню словника. Тим не менш, Аполлон Федорович одноосібно довів до кінця цю колосальну працю, яка під силу цілій корпорації вчених. Часто просиджував під час друку словника цілими ночами над читанням коректур», – так характеризували його титанічний труд гірничопромисловці [1, с. 3517].

Видання словника було профінансовано міністерством землеробства та державних маєтностей. Гірничий інженер М. С. Авдаков назвав словник «достойним пам'ятником авторові, який свідчить про його невичерпну працелюбність» [1, с. 3515]. Сам Мевіус називав цю свою роботу неймовірно складною і «сухою», але усвідомлення необхідності такого словника спонукало його продовжувати працю.

«Технический французско-русский словарь» містить близько 64 000 термінів фактично з усіх галузей важкої промисловості, точних і природничих наук: математики, фізики, хімії, металургії, галургії, мінералогії, геогнозії, петрографії, кристалографії, палеонтології, ливарного, гірничого та маркшейдерського мистецтва, гідротехніки, геодезії,

механіки, будівельного мистецтва, архітектури, піротехніки, фортифікації, військової, інженерної, артилерійської, морської, суднобудівельної, залізничної, телеграфної й монетної справи, кераміки, склоробства, фотографії, типографії, гальванопластики, електротехніки, лісництва й землеробства, а також шкіряного, прядильного, ткацького, ювелірного, слюсарного, ковальського, малярного та інших виробництв (усі ці галузі вказані самим автором на титулі книги). У вступі до словника Мевіус наводить принципи, якими він керувався при його укладанні (прийоми тлумачення й перекладу, синоніми й омоніми). Примірник словника з дарчим написом автора зберігається в науковій бібліотеці Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

Наукова новизна. Словник став відтворенням тогочасного рівня розвитку технічних наук та практичної реалізації численних винаходів. За понад сорок років роботи над задумом автор звернувся до величезної кількості джерел (наукові й публіцистичні статті в періодичних виданнях, спеціальні дослідження вітчизняних та європейських авторів, матеріали роботи представницьких об'єднань підприємців, виробничі матеріали промислових підприємств, джерела особового характеру, власні винаходи й спостереження). Серед найбільш значущих для його праці Мевіус відзначив такі видання: «Французско-русский горнотехнический словарь» Д. Сабанєєва, «Немецко-русский горнотехнический словарь» В. Бека, «Технический словарь» П. Андрєєва, кілька досліджень німецьких і французьких авторів [14, с. II]. Книгу вирізняють висока інформативність та яскраво виражена практична спрямованість. Кожна дефініція у словнику професійно й вичерпно розтлумачена.

У словнику зустрічаються не тільки усталені терміни, а й неофіційна професійна лексика другої половини XIX ст., так звані професійні жаргонізми, наприклад: «вугляр» (*charbonnier*, торговець вугіллям) – «углежог, кучеклад (рос.)»; «звуглювання» (*charbonner*, процес перепалювання на вугілля) – «переугливание (рос.)»; «козяча ніжка» (*fer le V*, лом для видалення цвяхів) – «козья ножка (рос.)»; «зубило» (*fer bretté*, зазубрений інструмент у каменотесів) – «зубарь (рос.)»; «гострогубці» (*affiloir*, кліщі для різання дроту) – «острогубцы (рос.)» [14, с. 212, 431, 428; 19]. Це розкриває особливості менталітету й світогляду інженерів і техніків пореформеної доби, надає словникові історико-культурного

значення. Помітне поєднання регіональної лексики з науковою й інженерною термінологією.

Висновки. Мевіус був «оптимістом у кращому розумінні цього слова, він вірив у краще майбутнє людства, у вдосконалення нашого життя, при цьому одним з найголовніших факторів загального прогресу він вважав розвиток технічних знань» [1, с. 3515]. Свою роботу над словником Аполлон Федорович завершує словами: «Буду вважати себе вповні винагородженим, якщо труд мій принесе нашим технікам-спеціалістам ту користь, на яку я розраховував, беручись за його видання» [14, с. II]. Сподівання автора справдилися: високопрофесійний рівень дефініцій і вичерпність тлумачень у словнику відзначено науковцями як XIX ст., так і сучасними спеціалістами. Так, професор Петербурзького гірничого інституту І. А. Тіме назвав цей словник «єдиним у своєму роді» [1, с. 3517]; у сучасному виданні Національного гірничого університету параграф про А. Ф. Мевіуса носить назву «патріарх гірничої справи» [17, с. 39]; у дослідженнях і радянського, і сучасного періодів Аполлон Федорович почесно фігурує як «перший професор металургії чавуну й сталі в Україні» [6; 7].

«Технический французско-русский словарь» А. Ф. Мевіуса став «друкованим проявом» культурно-економічного розвитку українських земель у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед незначної кількості фундаментальної технічної літератури того часу, що базувалася переважно на іноземних джерелах, вихід цього словника став важливою подією. Книга стала незамінною для всіх інженерів-практиків, які зверталися до західноєвропейської науки за актуальними знаннями. З історико-наукової точки зору цей словник спеціальної лексики переносить нас у XIX ст., знайомить з особливостями технологій, механізмами й знаряддями праці того часу, дозволяє глибше зрозуміти фундамент нашого промислового потенціалу й долі тих людей, які були його творцями.

Статтю підготовлено в рамках проекту: Grant na start «Pamiętniki przedstawicieli elit ekonomicznych jako źródło historii społeczno-gospodarczej ziem ukraińskich (w II połowie XIX w. i na początku XX w.) Університету Миколая Коперника в м. Торунь, Польща (№ 65/DWNH/2022).

Список використаних джерел

1. Аполлон Федорович Мевіус (некролог) // Горнозаводской листок. 1898. № 20. С. 3515–3518.
2. Ауэрбах А. А. Воспоминания о начале развития каменноугольной промышленности в России // Русская старина. 1909. Июнь. С. 451–472.
3. Гасик М. І., Грищенко С. Г. Металургія // Енциклопедія Сучасної України: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=66680 (дата звернення 15.02.2022).
4. Горещкий П. Й. Історія української лексикографії. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 242 с.
5. Добролюбов В. А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых: в 2-х ч. Ч. 1. Санкт-Петербург : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. 225 с.
6. Доброхотов Н. Н., Гнып П. И. А. Ф. Мевіус – первый профессор металлургии чугуна и стали на Украине // Вопросы производства стали. 1956. Вып. 3. С. 191–197.
7. Журило А. Г. А. Ф. Мевіус – перший професор металургії чавуну і стали в Україні // Вестник Нац. техн. ун-та «ХПИ» : сб. науч. тр. Темат. вып.: История науки и техники. Харьков : НТУ «ХПИ», 2008. № 8. С. 72–80.
8. Мевіус А. Материалы для расчетов и выводов касательно водворения на Юге России железной промышленности. Санкт-Петербург .: Тип. Гогенфельдена и К°, 1870. 46 с.
9. Мевіус А. Обзор постепенного развития горного промысла на Юге России // Южно-русский горный листок. 1880. № 5. С. 65–70.
10. Мевіус А. Сведения о вновь устраиваемом в Бахмутском уезде чугуноплавильном заводе // Горный журнал. Ч. 1. Кн. 3. 1860. С. 621–644.
11. Мевіус А. Учебный курс металлургии чугуна, железа и стали. Харьков : Тип. и лит. М. Зильберберг и С-вья, 1894. 510 с.
12. Мевіус А. Французско-русский словарь технических терминов. Санкт-Петербург : Тип. Кесневия, 1858. 239 с.
13. Мевіус А. Ф. Комнатное отопление минеральным углем. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1880. 36 с.
14. Мевіус А. Ф. Технический французско-русский словарь. Харьков : Паров. тип. и лит. Зильберберг, 1898. 1041 с.

15. Мевіус А. Ф. Универсальный конножелезный путь. Харьков : Тип. т-ва «Печатня С. П. Яковлева», 1886. 18 с.
16. Мевіус А. Ф. Чугунолитейное производство. Харьков : В унив. тип., 1859. 622 с.
17. Чекушина Ю., Перетокін А. Промисловий розвиток та інженерне підприємство Донецько-Придніпровського регіону (1880–1917 рр.) : моногр. / Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ : НГУ, 2013. 119 с.
18. Протоколы заседаний съезда углепромышленников в Таганроге с 30-го сентября по 17-е октября 1877 года. Новочеркасск : Печатано в «Обл. В. Д. тип.», 1877. 168 с.
19. Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи // Мовознавство. 2014. № 4. С. 28–35.
20. Справочная книга для горнопромышленников юга России : В 2-х ч. Ч. 1. Харьков : Тип. «Мирный труд», 1916. 476 с.
21. Темник Ю. Основание горнозаводской науки в Украине // Міжнародна наукова конференція, присвячена 280-річчю відкриття М. Вепрейським і С. Чирковим кам'яного вугілля у Донецькому басейні, 13–14 грудня 2001 року, м. Луганськ. Доповіді та повідомлення. Луганськ : Альма-матер, 2002. 235 с.
22. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. Луганск : Изд-во «Шико», 2008. 522 с.
23. Труды VII съезда горнопромышленников юга России, бывшего в городе Харькове с 10-го по 27-е ноября 1882 года. Харьков : Тип. К. П. Счасни, 1883. [разд. паг.].
24. Флаша Э. Металлургия чугуна и железа : В 3-х тт. / гг. Флаша, Барро и Петье; пер. с фр. А. Ф. Мевіус. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. и лит. А. Кулакова, 1848. 396 с.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 6.
26. Шандра І. О. З'їзди гірничопромисловців Півдня Росії: створення та діяльність (1874–1918 рр.) : моногр. Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. 300 с.
27. Юбилей А. Ф. Мевіуса // Горный журнал. 1890. Т. 3. С. 184–189.

*Iryna Shandra**Kharkiv State Academy of Culture**(Kharkiv, Ukraine)*

ORCID: 0000-0002-9092-413X

*e-mail: irina_shandra@ukr.net***Book as reconstruction of author's life: “Technical French-Russian Dictionary” by Apollon Mevius (to 200th anniversary of author's birth)**

The purpose of the work: to carry out a source analysis of the “Technical French-Russian Dictionary” of the mining engineer Apollon Mevius through the prism of the author's biography. For forty years, from the first to the second edition of the dictionary, its author gained invaluable experience and implemented numerous projects that found their reproduction both in the book and in the entire Ukrainian industrial history of the second half of the 19th and early 20th centuries. **The research methodology** is based on a set of historical methods (historical-comparative, synchronous, diachronic), as well as methods of biographical and source analysis (critical method, historical and linguistic elements of text interpretation, analysis and interpretation of biographical material). **Scientific news.** For the first time in Ukrainian historiography, a historical-source analysis of the “Technical French-Russian Dictionary” by the mining engineer Apollon Mevius was carried out. It is shown how the events from the author's life are marked on the contents of the dictionary. Attention is focused on the fact that the book is a kind of “dictionary reproduction” of the era of capitalist transformations of the second half of the 19th – early 20th centuries, a time of fundamental changes in the economy, economic innovations, industrial changes and technical discoveries. **Conclusions.** “Technical French-Russian Dictionary” is a unique phenomenon in itself, as is its author – Apollon Fedorovych Mevius. The adjectives “technical” and “French” are a definition of the main orientation of the economic formation of the Ukrainian lands at that time in the direction of accelerated industrial development and the active involvement of Western European investments and innovations. The name and surname of the author testify to the combination of many national cultures in one person, and therefore the understanding of pan-European processes. Mevius' worldview was based on high ideals of “progress”, “development”, “mission of industry”. Noble ideas carried out by the “first Ukrainian professor of metallurgy” Apollon Mevius resulted in a folio dictionary, on which more than one generation of domestic engineers was formed.

Key words: source analysis, Apollon Mevius, terminological dictionary, vocabulary concept, Kharkiv Polytechnic Institute.

*Стаття підготовлена 7 вересня 2022 року;
подана до друку 12 вересня 2022 року.*